

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Факультет психології

Кафедра клінічної та реабілітаційної психології

Курсова робота

З психології на тему:

«Агресія: природа, сутність, основи профілактики»

Студентки 2-го курсу

групи ПС(р)-22

Спеціальності “Реабілітаційна
психологія”

Денної форми навчання

Сліпченко Соломії Олегівни

м. Івано-Франківськ

2023 рік

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ	5
1.1. Агресія як психологічне явище.....	5
1.2. Основні причини виникнення агресивних станів	10
1.3. Ставлення до себе у зв'язку з агресивністю особистості як предмет психологічних дослідження.....	14
Висновки до розділу 1.....	17
РОЗДІЛ 2. ПРОБЛЕМИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ.....	18
2.1. Методичний інструментарій психолога із подолання агресії у підлітків.....	18
2.2. Залучення батьків до процесу профілактики агресивної поведінки	21
Висновки до розділу 2.....	25
ВИСНОВКИ	26
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	28

ВСТУП

Актуальність дослідження. Цікавість до явища агресії виникає у людей віддавна, і сучасні наукові дослідження активно присвячені цій темі. Зауважується, що в сучасному світі дуже мало людей можуть ефективно контролювати свою агресивність. За останні десятиліття спостерігається зростання насильства, яке виражається у жорстокості, вандалізмі та знущаннях над іншими людьми. Такі соціально небезпечні прояви, як правило, пов'язані з агресією, яка виникає як з внутрішніх (особистісних) так і зовнішніх (соціальних) факторів, і викликають серйозну тривогу.

Агресивність є важливою характеристикою людської поведінки, яка впливає на якість життя і взаємовідносини. Розуміння ставлення особистості до себе в контексті агресивності дозволяє краще розкрити її психологічну динаміку, фактори, що сприяють або стримують прояв агресії, і знайти шляхи покращення індивідуального самопочуття та спілкування з іншими.

Дослідження ставлення до себе у зв'язку з агресивністю особистості допомагає відкрити широкий спектр психологічних механізмів, що лежать в основі агресивних проявів. Це може включати вивчення психологічних факторів, таких як самооцінка, самоконтроль, емоційна регуляція та вплив соціального середовища на формування агресивної поведінки.

Агресія, яка є однією з ключових характеристик людського та тваринного поведінкового спектру, викликає зростаючий інтерес серед науковців, психологів, та інших фахівців. Питання природи, сутності, та можливих шляхів профілактики агресивної поведінки виявляються важливими в аспекті забезпечення гармонії в суспільстві та індивідуального благополуччя.

Питання природи та сутності агресії розглядали у своїх працях такі вчені, як: Я. С. Андрушко [1], І. В. Астремська [2], О. П. Баклицька [3], Л. Є. Бегеза [5], О. В. Волянська [8], Н. П. Гапон [10], Ю. Гриб [12], Л. І. Казміренко [16], С. Л. Кравчук [22], О. Є. Мойсеєва [29], О. Ю. Петечел [31], Н. М. Савіна [35], В. І. Тимошенко [37], В. В. Трофимчук [40], Т. Шугай [41] та ін.

Мета курсової роботи: систематизувати та проаналізувати існуючі дослідження з агресії; визначити ключові аспекти її природи та запропонувати підходи до її профілактики в різних соціокультурних контекстах.

Об'єкт дослідження – агресія особистості як психологічне явище.

Предмет дослідження – психологічні особливості прояву агресії в підлітків.

Завдання роботи:

1. Розкрити поняття агресії як психологічного явища.
2. Визначити основні причини виникнення агресивних станів.
3. Обґрунтувати особливості ставлення до себе у зв'язку з агресивністю особистості як предмет психологічних досліджень.
4. Охарактеризувати методичний інструментарій психолога із подолання агресії у підлітків.
5. Визначити особливості залучення батьків до процесу профілактики агресивної поведінки.

Методи дослідження. Для досягнення мети та реалізації завдань було використано комплекс теоретичних методів: аналіз наукової літератури з теми роботи, синтез, узагальнення, систематизація, порівняння для розкриття сутності та визначення базових понять досліджуваної проблеми, структурування.

Структура роботи. Курсова робота складається зі вступу, двох розділів та п'ятих підпунктів, висновків до розділів, загальних висновків та списку використаних джерел (45 найменувань) . Містить 32 сторінки тексту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Агресія як психологічне явище

У повсякденному житті ми можемо спостерігати різні форми грубої насильницької поведінки, які включають агресію. Щоб науково осмислити людську агресію, необхідно уточнити зміст і значення цього поняття.

Термін «агресія» (від латинського «aggressio») вживається для позначення актів насильства та агресії, що загрожують миру та безпеці народів; вияву повної ворожнечі, ненависті, ворожнечі та погрози [16, с. 445].

Аналізуючи сучасні психологічні словники, можна помітити різні тлумачення поняття «агресія». Наприклад, О. Ю. Петечел визначає агресію як «цілеспрямовану деструктивну поведінку, що порушує норми та правила співіснування людей у суспільстві, завдає шкоди об'єктам нападу (живим і неживим), призводить до фізичних травм людей або викликає негативні емоції, напруженість та страх у них» [31, с. 88-89].

У словнику-довіднику Н. І. Конюхова агресія означає «демонстрацію переваги в силі або використання сили проти іншої людини або групи осіб» [20, с. 135]. Ясно видно, що перше тлумачення містить пряме зазначення ворожого та деструктивного характеру агресивної поведінки, тоді як у другому випадку таке твердження не є однозначним — демонстрація переваги в силі не завжди передбачає намір завдати шкоди.

Варто зауважити, що в літературі використовуються різні терміни: агресія, агресивність, агресивна поведінка. До сьогоднішнього часу не існує чіткого визначення поняття «агресія».

Н.Д. Левітов зазначає, що «під агресією розуміється «шкідлива поведінка» [35, с. 1913]. Поняття «агресія» включає різні форми та результати актів

поведінки, від «злобних жартів, пліток та ворожих фантазій до деструктивних форм поведінки, бандитизму та вбивств» [39, с. 52-53].

Окремі питання вивчення агресії розкрито у праці Л. Коппінга, які під агресією розуміють стан, що включає загрозу, бажання напасти, ворожість, а також насильницькі дії, що завдають шкоди об'єктам нападу [44].

За твердженням Л. Еліота, агресія представляє собою мотивовану деструктивну поведінку, що порушує норми і правила співіснування людей у суспільстві, завдає шкоди об'єктам нападу (будь то живі або неживі), наносить фізичну шкоду людям або викликає у них психічний дискомфорт, а також моральні травми живим істотам (негативні емоції, стан напруженості, пригнічення, страх та інше) [45, р. 67].

Дж. Леслі вказує, що агресія – це фізична або вербальна поведінка, спрямована на заподіяння шкоди комусь. У лабораторних експериментах це може означати удар електричним струмом або вживання образливих слів з метою зачепити чийсь почуття [49].

За Д. Дж. Ангусом, агресія є індивідуальною або колективною поведінкою або дією, спрямованою на заподіяння фізичної або психологічної шкоди, а навіть знищення іншої людини або групи. Об'єктом агресії можуть бути як живі, так і неживі предмети [43, р. 224]. Вона слугує формою реакції на фізичний та психологічний дискомфорт, стреси та фрустрації. З іншого боку, агресія може виступати як засіб досягнення певної значущої мети, зокрема підвищення власного статусу через самоутвердження.

О. Д. Сафін вказує, що існують різні трактування цього поняття: по-перше, агресію розглядають як сильну активність та прагнення самоутвердження [34, с. 85]; по-друге, згідно з О. Є. Мойсеєвою, це ворожість, напади, руйнування, тобто дії, що завдають шкоди іншій особі або об'єкту [29, с. 16].

Також варто погодитися з думкою В. І. Тимошенка, який виділяє індивідуальну агресію та соціально-групову. Індивідуальна агресія може розвиватися не відповідно до прийнятої в суспільстві системи цінностей і

свідчити про соціальне неблагополуччя, не обов'язково суспільства в цілому, а саме індивіда або його найближчого оточення [37, с. 16-17].

Багато авторів розрізняють поняття агресії як конкретної форми поведінки і агресивності як психологічної властивості особистості. Агресія розглядається як процес, який має свою специфічну функцію та організацію [46, р. 1352].

Сучасні науковці використовують системний або комплексний підхід для розуміння та вивчення агресивності, що надає широке розуміння феномена агресивності та агресії.

І. В. Астремська пояснює агресивність як соціально-психологічну властивість, що формується в процесі соціалізації особистості [2, с. 112]. Інший дослідник К. Лоренц розглядає агресивність як інтегральну властивість людини, що є стійкою основою мотивації та поведінки особистості [9, с. 118].

Агресію слід розглядати як психологічний стан. Н.Д. Левітов виділяє в агресії пізнавальний, емоційний та вольовий компоненти. Пізнавальний та вольовий компоненти полягають у спрямованості, яка потребує розуміння ситуації, вибору об'єкта нападу та «ідентифікації своїх «наступальних» засобів» [4, с. 90].

Особливо важливим є емоційний компонент агресивного стану. Як відомо, люди значно відрізняються у своїй емоційній сфері. К. Ізард [5, с. 208-209] пропонує класифікацію людських емоцій, які поділяються на фундаментальні та похідні.

До фундаментальних емоцій, які йдуть у складі, відносяться: інтерес-хвилювання, радість, здивування, горе-страждання, гнів, огида, зневага, страх, сором, вина. З поєднання цих фундаментальних емоцій виникають різні комплексні емоційні стани. Тривожність може включати в себе страх, гнів, провину, інтерес, хвилювання, а емоційні компоненти агресивного стану включають гнів, часто співвідносячись з емоцією гніву, появляються емоції огиди та зневаги, що утворює комплекс емоцій, який називається тріадою ворожості. Емоційна сфера агресії не обмежується вказаними емоціями [33, с. 102].

Особливий відтінок цьому стану надають переживання недоброзичливості, агресії, мстивості, а іноді й почуття власної сили, впевненості [33, с. 103]. Іноді агресор відчуває радісне, приємне почуття, яким може бути вияв садизму. Людина на всіх етапах агресивного стану (підготовка до агресії, здійснення та оцінка результатів) переживає сильну емоцію гніву, яка іноді приймає форму афекту, лютої.

Однак агресія не завжди пов'язана з гнівом, і не кожен гнів призводить до агресії. Неправильно вважати, що кожен гнів є провокацією до агресії.

При фрустрації може виникати «безсилий гнів», коли немає можливості подолати перешкоду, що заважає досягти поставленої мети [32, с. 38].

Враховуючи значущість емоційного компоненту агресії, не можна знецінювати її вольову складову. У агресивних діях присутні всі основні ознаки вольових проявів: спрямованість, наполегливість, рішучість, іноді ініціативність і сміливість. Агресивний стан часто виникає та розвивається під час боротьби, а будь-яка боротьба вимагає згаданих вольових якостей.

Основні форми агресії включають наступні (рис. 1.1).

Рис. 1.1. Форми агресії [27, с. 102-103]

Виходячи з викладеного вище, слід додати, що всі форми агресивності мають одну спільну ознаку: вони виникають з метою контролювати ситуацію та впливати на неї з метою самосприяння або сприяння навколишнім, включаючи близьких людей.

Згідно з одним із визначень, запропонованим А. Бассом, агресія – це будь-яка поведінка, що містить загрозу або завдає шкоди іншим [15, с. 60]. Друге визначення, запропоноване кількома відомими дослідникам, містить таке положення: щоб ті чи інші дії були кваліфіковані як агресія, вони повинні включати намір образи, а не просто призводити до таких наслідків. І, нарешті, третя думка, висловлена Д. Зільманом, обмежує вживання терміну агресія спробою завдання іншим тілесних чи фізичних ушкоджень [12, с. 24].

Існують наступні форми прояву агресивності (рис. 1.2).

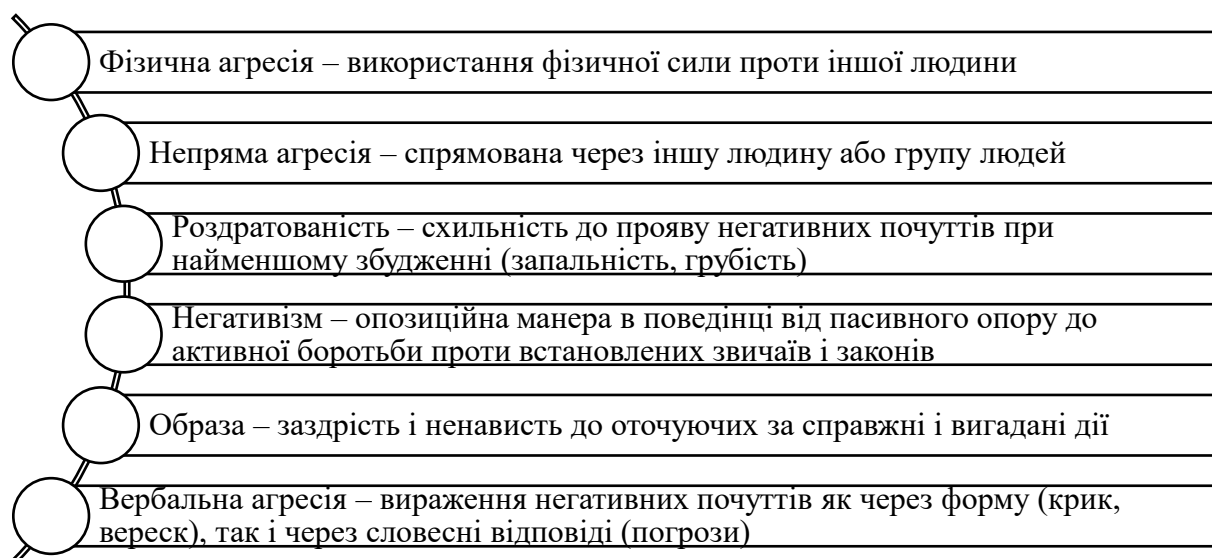

Рис. 1.2. Форми прояву агресивності [15, с. 59-60]

Хоча існують значні розходження у визначеннях агресії, багато соціальних науковців нахилиються до прийняття визначення, подібного до другого. Таким чином, найбільш прийнятним визначенням терміну «агресія» є будь-яка форма поведінки, спрямована на образу або завдання шкоди іншій живій істоті, яка не бажає такого ставлення.

1.2. Основні причини виникнення агресивних станів

Агресивна поведінка у підлітків переважно виникає як прояв протесту проти нерозуміння дорослими, через незадоволення їхнім становищем у суспільстві, і це також відображається у їхній поведінці. Якщо говорити про глибші причини такої поведінки, можна зазначити порушення емоційної сфери та особистості у цих агресивних підлітків.

Криза проявляється у вигляді нездорового ставлення до сприйняття власного «Я» оточуючими, почуття самотності та відчуження від світу, невідповідності своєму «Я» будь-яким ідеалам, втрати внутрішньої цілісності.

Форма поведінки, як описує О. Горват, характеризується невиразними порушеннями поведінки, відсутністю необґрунтованих змін настрою, здатністю до компенсації за сприятливих умов, м'якістю сомато-вегетативного компонента афективних реакцій.

Агресивна поведінка підлітків є протестом і виникає епізодично, як правило, не порушуючи їхніх взаємин з оточуючими. Вона є результатом лише кількісної недостатності вищих соціально-психологічних властивостей особистості, неправильних установок поведінки та слабкості правової свідомості.

Тепер необхідно розкрити деталі основних зовнішніх причин агресивності:

Вплив сім'ї. Нажаль, багато батьків використовують подвійні стандарти: хоча вони можуть негативно ставитися до проявів агресії у дітей і бажати виховати їх як добрих особистостей, в той же час вони спонукають дітей використовувати силу для вирішення проблем. Якщо фізичне покарання є нормою в родині, діти сприймають його як нормальну поведінку. Під час вибору моделі поведінки підлітки орієнтуються не тільки на слова своїх батьків, але й на їхні думки, почуття і власну поведінку.

Взаємодія з однолітками. В середовищі однолітків сила часто має велике значення, особливо серед хлопців. Якщо підліток потрапляє в «бійцівський» клас

або групу, він адаптується до загального «настрою», наслідуює поведінку лідера або може мати проблеми зі спілкуванням з однолітками. Якщо не змінити оточення, це може призвести до зміни поведінки особистості.

Не менш важливими є внутрішні причини агресивності (рис. 1.4).

Рис. 1.4. Внутрішні причини агресивності [20, с. 137]

Агресивність як особистісна риса відрізняється від ситуативної агресії тим, що вона проявляється у випадках, коли існує небезпека, і зникає, коли немає загрози. Ситуативна агресія є абсолютно нормальною і навіть необхідною, і її не потрібно коригувати. У таких випадках важливо, щоб людина могла адекватно виражати свої негативні емоції. Однак іноді агресивність стає характерною рисою особистості.

Причинами агресивної поведінки можуть бути особиста ворожнеча, низька самооцінка, індивідуальні особливості, психологічна несумісність, невідповідність між бажаними та реальними результатами. Також агресивна поведінка може бути реакцією на стрес та зміни в житті в підлітковому віці, внаслідок адаптації або як захисна реакція на передбачувану загрозу.

Незалежно від цього, науковці виділяють комплекс демографічних, індивідуально-психологічних та соціально-психологічних факторів, які безпосередньо або опосередковано впливають на появу агресивності.

Особливості прояву агресії. Варто відзначити, що більшість цих факторів співпадає з вже відомими факторами агресивної поведінки, такими як насильство в родині, вплив асоціальних субкультур ровесників, особливості характеру тощо.

Один з основних факторів, який призводить до підвищення агресивності особи, вважається недоліками сімейного виховання, спостереженням за моделями агресивної поведінки у оточуючих, будь то в реальному житті, на екранах кіно і телебачення, або у комп'ютерних іграх.

Значну роль у формуванні готовності людини до агресії та її прояву відводять ситуативним факторам. Це можуть бути вплив кліматичних умов, температури оточуючого середовища, підвищений шум, велике скупчення людей, неприємний запах і тіснота в приміщенні, дискомфорт, порушення особистого простору, вороже соціальне оточення, фізичний біль, стресові ситуації, почуття очікування помсти за власні агресивні дії, споживання алкоголю, сексуальна збудженість.

До особистісних факторів, що призводять до підвищення рівня агресивності, належать (рис. 1.5).

Рис. 1.5. Особистісні факторів підвищення рівня агресивності [39, с. 35-36]

Серед факторів, які запобігають вияву агресивності, відзначаються можливість покарання за агресію, присутність кохання та дружби, а також особистісні якості, такі як поміркованість, толерантність, далекоглядність, безконфліктність та високий рівень самоконтролю.

За думкою дослідників, процес розподілу ролей у ситуації агресії піддається впливу наступних факторів (рис. 1.6).

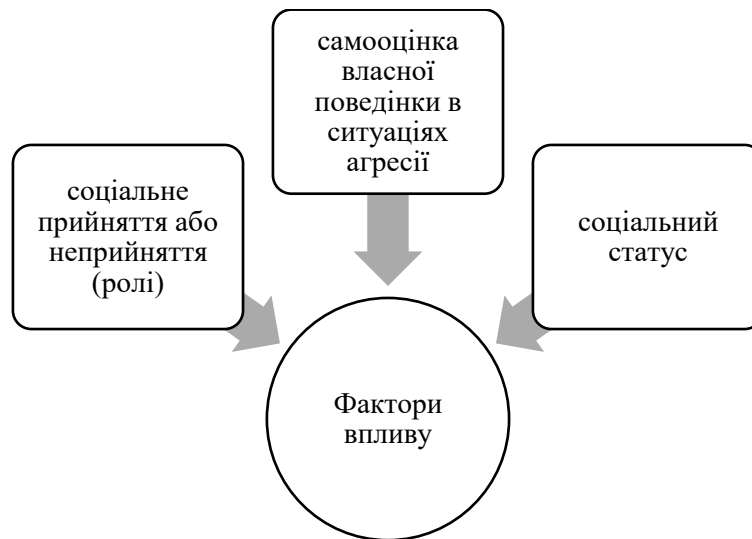

Рис. 1.6. Фактори впливу на процес розподілу ролей у ситуації агресії [35, с. 1916]

Також виявлено відмінності між статями у розподілі ролей у таких ситуаціях (хлопці частіше виступають у ролі агресора, проявляють більшу схильність до фізичної агресії, тоді як дівчата виявляються більш схильними до вербальної та соціальної агресії).

Одним із найпоширеніших проявів агресивної поведінки є знущання над іншими людьми. Феномен дресирування характеризується системністю та регулярністю прояву, відрізняючись від окремих актів агресії. Крім того, він ґрунтується на нерівності фізичних або соціальних можливостей між жертвою та агресором, що означає насильство сильної особи над слабкою, взаємовідносини між переслідувачем і жертвою [34, с. 52].

Слід відмітити, що агресія має наслідки у вигляді збільшення девіантної поведінки серед молоді (вандалізм, крадіжки, вживання алкоголю, наркотиків) і погіршення соціально-психологічного клімату в навчальних закладах [34, с. 55-56]. Оскільки агресивна ситуація є інтенсивною тривалою стресовою ситуацією, вона має серйозні психологічні наслідки. Як для жертв, так і для самого агресора

характерні ризики розвитку нервово-психічних розладів (розлади поведінки, депресія), що можуть призвести до вчинення кримінальних правопорушень.

Таким чином, причини агресивності виникають як з внутрішніх особистісних особливостей, так і з впливу навколишнього середовища. Тому агресію часто розглядають як явище з амбівалентною природою: з одного боку, як негативний прояв особистості, а з іншого боку, як адаптаційну функцію, спрямовану на пристосування людини до умов життя.

1.3. Ставлення до себе у зв'язку з агресивністю особистості як предмет психологічних дослідження

Ставлення до себе у контексті агресивності особистості може бути об'єктом психологічних досліджень. Агресивність є складним явищем, яке може впливати на спосіб, яким людина сприймає себе. Дослідження можуть включати оцінку самооцінки, самосприйняття та самовизначення особистості з огляду на їхню агресивність.

Дослідження агресивної поведінки та самооцінки особистості є актуальними темами в сучасній психологічній науці. Професійна ідентичність майбутніх психологів базується на формуванні певних рис характеру та особистісних особливостей, дослідження агресивної поведінки та самооцінки є важливими аспектами на шляху до успіху у професії взаємодії людина-людина [12, с. 24].

На думку Л. С. Кравчук, самооцінка є феноменом, який спонукає особистість до досягнення мети як у приватному, так і у професійному житті. Вона має тісний зв'язок з якостями особистості та мотивацією [22, с. 286]. Самооцінка є важливою складовою «Я-концепції», оскільки відображає ставлення особистості до себе та залежить від минулого досвіду. У майбутніх психологів самооцінка є складовою професійної ідентичності та професійного становлення, оскільки вона впливає на професійну мотивацію та пов'язана з рівнем амбіцій особи.

В. І. Тимошенко зазначає, що агресивна поведінка часто виникає через розбіжності між самооцінкою особи і тим, як її сприймають інші люди в соціумі, до якого вона належить. Це може призводити до труднощів у компенсації низької самооцінки шляхом проявів приниження та емоційних вибухів у стосунках з іншими людьми. Обидва явища є взаємопов'язаними, так як самооцінка виступає важливим регулятором агресії. Тому низький рівень самооцінки є одним з факторів, що сприяють прояву агресивної поведінки у людини [37, с. 16].

Самооцінка є ключовим елементом саморегуляції особистості, вона визначає активність, світогляд, ставлення до оточуючих і до самої себе. Вона формується в ранньому дитинстві і впливає на всі аспекти життєдіяльності особистості. Агресивна поведінка людини має багато детермінантів, серед яких соціальні, емоційні, когнітивні та поведінкові фактори.

В. В. Товт вказує, що особливо цікавлять емоційні детермінанти, які включають в себе впливи фрустрації, тривоги та почуття меншовартості, що виникають як через взаємодію з соціумом, так і через самооцінку особистості [38, с. 29-30]. Також, коли досліджують деструктивні прояви агресивності у хлопців, відзначають, що вони часто намагаються заявити про себе на тлі інших людей, виявляють агресію з метою підвищення власної важливості (статусу) або отримання контролю над іншими. Це часто є способом компенсації низького рівня самооцінки.

Д. С. Шилин досліджує тісний зв'язок між самооцінкою та рівнем домагань і вказує на проблему некоректної поведінки, спотвореного сприйняття внутрішнього світу особистості, що впливає на емоційно-вольову та мотиваційну сфери особистості та перешкоджає її гармонійному розвитку [42, с. 303]. У такому випадку загроза гармонійному розвитку особистості може бути сприйнята індивідом як загроза його власному «Я» та самореалізації, що стає когнітивною причиною агресивної поведінки.

Великий обсяг робіт вітчизняних та зарубіжних психологів підтверджує припущення про зв'язок між агресивною поведінкою та самооцінкою. Зокрема, цей зв'язок часто пояснюється в дослідженнях булінгу та мобінгу.

Дослідження Т. Шугая про психологічні чинники булінгу розглядає проблему зв'язку цих феноменів з такої перспективи: вченими було встановлено пряму статистично значущу кореляцію, згідно з якою високий рівень самооцінки особистості відповідає високому рівню агресивності і навпаки [41, с. 6]. У дослідженні також описується зв'язок між самооінкою та ворожістю особистості, причиною якої є можливість поставити під сумнів авторитет підлітка іншою людиною, що входить до його оточення, тому висока самооінка супроводжується високим рівнем ворожості, що виявляється в прагненні захищати.

У своєму дослідженні про агресивну поведінку, О. Ю. Петечел зазначає, що агресивність часто є способом протесту у незадоволених своєю соціальною позицією підлітків, і як наслідок, це може призводити до прояву протестуючої поведінки, яка перетворюється на агресивну [31, с. 89]. Також існує зв'язок між низькою самооінкою і непрямую агресією (агресією, що не спрямована безпосередньо на іншу особу) та низькою самооінкою і високим почуттям провини, що часто виявляється у формі аутоагресії. Це свідчить про вплив самооінки на агресивну поведінку та її різні прояви [31, с. 90].

В контексті концепції «Я», завищена самооінка супроводжується переоцінкою самооінки людиною, що призводить до втрати зв'язку з оточенням, егоцентризму та проявів агресивної поведінки. Занижена самооінка характеризується недовірою до себе, власних здібностей, високим рівнем тривожності і недооцінкою власної особистості, що часто призводить до почуття неповноцінності і, як наслідок, проявів аутоагресії, що є формою агресивної поведінки особистості [3, с. 13].

Отже, теоретичний огляд взаємозв'язку між самооінкою та агресивною поведінкою демонструє, що рівень самооінки є одним із факторів, які сприяють агресивній поведінці особи або формування в неї агресивності як особливості особистості чи риси характеру.

Висновки до розділу 1

В результаті аналізу наукових досліджень агресії було досягнуто більш точного розуміння агресії як свідомої форми поведінки, спрямованої на завдання шкоди іншим людям, собі чи тваринам. Якщо шкода, нанесена неживим об'єктам, призводить до матеріальної або психологічної травми іншої людини, це вважається агресивним актом. Агресія може бути спонтанною реакцією або супроводжуватися негативними емоціями, такими як гнів, роздратування, образа, або бути продуманою формою помсти.

Також вважаються агресивними наміри, спрямовані на завдання шкоди іншій людині або неживій істоті. Фізична агресія та її екстремальні вияви, такі як фізичне та сексуальне насильство, є найбільш руйнівними формами агресивної поведінки. Перевага використання та прагнення до агресивних форм поведінки вказує на агресивну природу людини. За сучасними науковими дослідженнями, фактори, що визначають агресивність, можна відшукати на ранніх стадіях розвитку особистості.

Формування агресивної поведінки є складним процесом, який включає багато факторів. Особливо актуальною є проблема агресивності серед молоді. Велика частина дослідників вважає, що агресивна поведінка підлітків є наслідком закріплення стереотипів поведінки, які вони набули раніше, зокрема під впливом процесу соціалізації у цьому віці. Проте соціалізація особистості не визначається лише батьками. Підлітки особливо піддаються впливу своїх ровесників, що пов'язано з провідною роллю групової діяльності та інтимно-особистісного спілкування з однолітками в їхньому житті. З метою отримання визнання у своєму оточенні вони починають шукати групи, де їх можуть оцінити.

Таким чином, агресія є складним та багаторівневим явищем, щодо якого немає загальноприйнятої думки: використовується для опису різних індивідуальних та групових впливів людей, які мають різні цілі, механізми, методи та результати. Тому всі сучасні дослідження спрямовані на комплексне вивчення різних рівнів і компонентів агресії.

РОЗДІЛ 2

ПРОБЛЕМИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

2.1. Методичний інструментарій психолога із подолання агресії у підлітків

Основна роль шкільних психологів і соціальних педагогів полягає, перш за все, в зацікавленні батьків і вчителів у вирішенні складних ситуацій, визначенні причин та шляхів подолання. Найбільш ефективним, на думку О. Качмар, є колективний підхід, коли зусилля педагогічного колективу, підлітка і дорослих вдома та в школі спрямовані на конструктивне вирішення проблеми, що стоїть перед підлітком [18, с. 44].

Головна мета полягає в тому, щоб навчити підлітків соціально сприйнятливим навичкам управління своїм гнівом, розвивати їхню самосвідомість та вміння розв'язувати внутрішні конфлікти, а також контролювати агресивні імпульси і долати почуття провини.

Ефективним методом є застосування раціональної терапії [22, с. 285]. Здійснюються тематичні бесіди, які у доступній формі пояснюють природу та причини агресії, допомагають обрати прийнятні способи вираження гніву та обговорюють можливі наслідки різних реакцій. Раціональні терапевтичні підходи рекомендується починати застосовувати вже з 6 років, але найбільш ефективні вони в період від 12 років. Бесіди можуть проводитися як індивідуально, так і у присутності батьків для дітей до 8 років [19, с. 53-54].

Основні завдання раціональної терапії включають:

1. Свідомість учнем неконструктивних форм виявлення агресії та її руйнівних наслідків.
2. Надання учневі соціально припустимих методів вираження агресії та зняття емоційної напруги.

3. Вивчення ефективних навичок спілкування під час конфліктів і підвищення комунікативної компетенції. Тренінг соціальних вмінь може бути особливо корисним, де підлітки можуть моделювати ефективну поведінку в рольових іграх та ситуаціях, щоб розвинути емпатію та усвідомити переваги асертивної поведінки.
4. Сформування нових установок поведінки та застосування методів релаксації, гумору та тайм-ауту [30, с. 394-395].

Слід відмітити, що дорослим важливо враховувати, що стимулюючи досягнення дітей і створюючи ситуації успіху в повсякденному житті, можна не лише протидіяти, а й передбачити багатьом агресивним виявам. Головна мета дорослих полягає в тому, щоб регулювати свої процеси, не відповідати на агресію агресією, уникаючи докорів та поглиблення ситуації неспішності, які можуть провокувати агресивну реакцію. Важливо уникати таких методів вирішення конфліктів, як придушення і пасивність, оскільки діти швидше всього візьмуть за приклад цю модель поведінки і наслідуватимуть.

Ефективніше використовувати співпрацю, позитивно реагуючи на досягнення, прикладні зусилля та цікаві рішення, пропонувані підлітками. Під час конфліктних моментів доцільно вживати тайм-аут, щоб уникнути перетворення ситуації у складнішу [35, с. 1916].

Впорядкована та компетентна робота психолога є важливим аспектом подолання агресії серед підлітків. З метою успішного впливу на цей процес, психолог може використовувати різноманітні методичні прийоми та інструменти:

1. Психологічні тренінги:
 - Тренінги з саморегуляції: включають в себе практики заспокоєння, контролю над емоціями та вивчення стратегій саморегуляції;
 - Тренінги з комунікації: навчання підлітків конструктивно виражати свої почуття, емоції та думки.
 - Тренінги соціальних навичок: розвиток навичок співпраці та взаємодії з іншими, що допомагає зменшити конфлікти.

2. Індивідуальні консультації:

- психологічний супровід: індивідуальні розмови з психологом, спрямовані на виявлення причин агресії та пошук ефективних стратегій подолання.

3. Ігрові техніки:

- рольові ігри: ситуаційні ігри, де підлітки можуть експериментувати зі стратегіями вирішення конфліктів без реальних наслідків. Нижче наведемо приклад [38, с. 29].

Рольова гра «Розв'яжи проблему»

Учнів ділимо на три групи, які будуть виконувати відведені їм ролі:

I група – «учні»;

II група – «педагоги»;

III група – «батьки».

Завдання I.

Кожній групі написати перелік проблем, які можуть призвести до агресивної поведінки. (*Зачитують*) [32, с. 43].

Завдання II.

Кожна група вибирає одну «найболючішу» причину агресивної поведінки. Групи пропонують шляхи вирішення даної проблеми відносно своїх ролей.

- групові ігри: сприяють побудові командного духу та взаєморозуміння.

Вправа «Намалюй свою агресію»

Мета: відреагувати на агресію через зображальну діяльність.

Хід вправи: спочатку дорослий просить дітей пригадати ситуацію або людину, яка викликає максимальне відчуття гніву. Можна обговорити, у яких частинах тіла діти відчувають гнів. Дорослий просить намалювати свій гнів. Важливо, щоб діти як під час виконання малюнка, так і після (за бажанням) проговорили свої почуття. Потім дітям пропонується зробити з малюнками усе, що схочеться (поговорити з образом гніву, прокричати йому свої почуття,

розірвати, зім'яти малюнок, щось домалювати і змінити в позитивну сторону, якщо змінилися почуття).

Вправа «Теплий, як сонце, легкий, як подих вітру»

Мета: зняти м'язове напруження на обличчі: розвивати вміння розслабляти м'язи у стані гніву, злості.

Хід вправи: діти із заплющеними очима уявляють теплий чудовий день, над їхніми головами пропливає сіра хмаринка, на яку вони поклали всі свої біди та турботи. Яскраво-блакитне небо, легенький вітерець, м'які промені сонця допомагають розслабити м'язи обличчя, усього тіла [32, с. 44-46].

4. Проектна діяльність:

- тематичні проекти: розвивають креативність та відчуття власної важливості.

5. Вивчення емоційного інтелекту:

- психологічні тренажери: допомагають підліткам розпізнавати та керувати своїми емоціями.

6. Конфліктологічна робота:

- навчання вирішенню конфліктів: вивчення стратегій врегулювання конфліктів та виховання терпимості [39, с. 114].

Отже, застосування зазначеного вище методичного інструментарію дозволяє створити позитивне навчальне середовище та допомагає підліткам виробити навички соціальної адаптації та конструктивного взаємодії з оточуючим світом.

2.2. Залучення батьків до процесу профілактики агресивної поведінки

Батьки є важливими учасниками у процесі профілактики агресивної поведінки у дітей та підлітків. Забезпечення їхньої активної участі сприяє створенню здорового психосоціального середовища для розвитку дітей [5, с. 208].

Процес залучення батьків включає в себе такі аспекти:

1. Родинні консультації: взаємодія з батьками через індивідуальні консультації, де психолог може обговорювати особливості поведінки їхніх дітей та рекомендації щодо покращення.
2. Спільні заходи та тренінги: організація семінарів, тренінгів або лекцій, де батьки можуть дізнатися більше про аспекти психосоціального розвитку дітей та навчитися ефективним стратегіям взаємодії.
3. Розповсюдження інформації: надання батькам корисних матеріалів та рекомендацій щодо психології дітей та методів виховання.
4. Участь у шкільних заходах: запрошення батьків на шкільні заходи, конференції та виставки, де можливо обговорювати важливі теми та ділитися досвідом.
5. Створення родинних клубів: формування спільнот, де батьки можуть обмінюватися враженнями та здобутим досвідом у вихованні дітей.
6. Ефективна комунікація: забезпечення відкритої та конструктивної комунікації між школою та батьками, що сприяє вчасному виявленню проблем та їхньому вирішенню.
7. Взаємодія у вирішенні конфліктів: залучення батьків до вирішення конфліктів та проблем поведінки шляхом спільних обговорень та розробки стратегій впливу.
8. Підтримка батьківських ініціатив: підтримка та стимулювання ініціатив батьківських об'єднань та комітетів з питань виховання [18, с. 44-45].

Основні рекомендації батькам стосовно взаємодії з агресією дітей:

- важливо усвідомлювати, що заборона та підвищення голосу є найменш ефективними методами подолання агресивності. Лише розуміючи причини агресивної поведінки і усуваючи їх, можна очікувати зменшення агресивності дитини;
- надайте дитині можливість висловити свою агресію, спрямувавши її на інші об'єкти. Дозвольте їй бити по подушці чи розривати «портрет» її

ворога, і ви помітите, що рівень агресивності в реальному житті знижується;

- покажіть дитині особистий приклад ефективної поведінки. Утримуйтеся від вибухів гніву чи образливих коментарів щодо своїх друзів чи колег у її присутності;
- забезпечте те, щоб дитина відчувала, що ви любите, цінуєте і приймаєте її постійно. Не соромтеся подарувати додаткове обіймання чи висловити співчуття. Нехай вона розуміє, що для вас вона завжди важлива і потрібна [27, с. 102-103].

Не менш вагомими будуть такі рекомендації батькам для профілактики агресивної поведінки підлітків:

1. Приділяйте підлітку більше уваги, проявляйте любов та турботу.
2. Батьки повинні бути уважними до свого спільного способу життя в сім'ї. Спільні дії батьків найкраще впливають на виховання дітей.
3. Утримуйтеся від використання фізичних покарань.
4. Допмагайте підлітку знаходити друзів і підтримуйте розвиток позитивних аспектів агресивності, таких як наполегливість, активність та ініціативність, уникаючи негативних рис, зокрема ворожості і замкнутості.
5. Пояснюйте підлітку наслідки агресивної поведінки.
6. Беріть до уваги особистісні особливості підлітка у процесі виховання та навчання.
7. Забезпечуйте можливість самовираження та самоствердження для підлітка.
8. Обмежуйте перегляд відеофільмів та комп'ютерних ігор з елементами насильства.
9. Спрямовуйте енергію підлітка у позитивне русло, наприклад, заохочуючи його займатися спортом або брати участь в культурних подіях [29, с. 33-36].

Важливими є й рекомендації для батьків дітей, які часто потрапляють у конфліктні ситуації:

- 1) Заради стриманості дитини від провокування сварок з іншими, слід приділяти увагу недружелюбним поглядам та розмовам за спиною. Іноді батькам важко контролювати дітей, і тоді можуть виникнути «бурі».
- 2) Не намагайтеся припинити сварку, обвинувачуючи іншу дитину і захищаючи свою. Краще спробуйте об'єктивно з'ясувати причини конфлікту.
- 3) Після конфлікту обговоріть із дитиною причини його виникнення та визначте неправильні дії, що призвели до конфлікту. Зверніть увагу на інші можливі шляхи вирішення конфліктних ситуацій.
- 4) Утримуйтеся від обговорення проблем поведінки дитини перед нею. Це може призвести до утвердження думки, що конфлікти є неминучими, і може підштовхнути до їх подальшого провокування.

Отже, залучення батьків до процесу профілактики агресивної поведінки розглядається як важлива складова системи виховання та розвитку молодого покоління.

Висновки до розділу 2

Методичний інструментарій психолога для подолання агресії у підлітків визначається як невід'ємна частина ефективної роботи з формування позитивної психосоціальної адаптації. Систематичний та комплексний підхід до використання різноманітних психологічних та педагогічних інструментів дозволяє створити сприятливі умови для розвитку особистісних якостей учнів, зниження рівня агресивності та формування навичок конструктивної комунікації. Використання цього методичного арсеналу сприяє створенню безпечного та підтримуючого навчального середовища, придатного для всебічного розвитку підлітків.

Залучення батьків до процесу профілактики агресивної поведінки виявляється надзвичайно важливим елементом формування позитивного соціального середовища для дітей. Активна участь батьків у співпраці з освітніми та соціальними інститутами сприяє покращенню взаєморозуміння та розвитку ефективних стратегій виховання. Ініціативи, спрямовані на підвищення обізнаності батьків щодо причин та профілактики агресивної поведінки, стимулюють створення підтримуючого оточення, де діти можуть вирости фізично та психологічно здоровими, здатними до конструктивної соціалізації.

ВИСНОВКИ

У процесі виконання роботи були зроблені наступні висновки.

1. Під агресією слід розуміти дії, що спрямовані на заподіяння шкоди людям або іншим об'єктам навколишнього світу. Ця поведінка, відносно обмежена соціальними нормами, за яким стоїть мотиваційне ядро особистості, у тому числі її «Я», що включає низку біологічних та психофізіологічних передумов, усвідомлених та неусвідомлених факторів. Агресія є формою активності особистості, яка приймає форми насильства у взаєминах особистості та середовища, задля досягнення самоствердження особистості.

2. При оцінці проявів агресивної поведінки важливо враховувати особливості уявлень індивіда про себе, які не тільки визначають ставлення до себе, а й свідчать про тенденції поведінки в групі. Помилкове, спотворене уявлення про себе, власних мотивах і можливостях є однією з причин вираженої агресивної поведінки, водночас агресивність позначається на самооцінці.

3. Ставлення до себе у контексті агресивності особистості є предметом психологічних досліджень. Ця тема вивчає взаємозв'язок між рівнем агресивності та сприйняттям та оцінкою себе самої особистістю. Дослідження в цій області спрямовані на розуміння, як агресивність впливає на самооцінку, самонавіювання та загальне ставлення до себе.

Ці психологічні дослідження допомагають розкрити, як агресивність може впливати на психологічний стан та емоційний добробут особистості. Вони дозволяють виявити чинники, які сприяють формуванню негативного ставлення до себе в контексті агресивності, а також розробляти інтервенційні стратегії для поліпшення самопочуття і зниження рівня агресивності.

4. Методичний інструментарій для подолання агресії у підлітків – це необхідна складова ефективної роботи з формування позитивної психосоціальної адаптації. Систематичний та комплексний підхід до використання різноманітних педагогічних та психологічних інструментів

створює сприятливі умови для розвитку особистісних якостей, зниження рівня агресивності та формування навичок конструктивної комунікації.

5. Встановлено, що залучення батьків до процесу профілактики агресивної поведінки є ключовим елементом формування позитивного соціального середовища для дітей. Активна участь батьків у співпраці з освітніми та соціальними інститутами сприяє покращенню взаєморозуміння та розвитку ефективних стратегій виховання. Ініціативи, спрямовані на підвищення обізнаності батьків щодо причин та профілактики агресивної поведінки, стимулюють створення підтримуючого оточення, де діти можуть вирости фізично та емоційно здоровими, здатними до конструктивної соціалізації.

Таким чином, явище агресії має складну природу і важливий вплив на психосоціальний розвиток особистості. Агресія є невід'ємною частиною людської природи, але її негативні прояви можуть мати серйозні наслідки для індивіда та його навколишнього середовища.

Профілактика агресії базується на комплексному підході, що включає як освітні, так і психологічні заходи. Важливо розуміти природу конфліктів та вчасно впливати на їх урегулювання, сприяючи розвитку конструктивних міжособистісних навичок. Також ключовим елементом є взаємодія з батьками, щоб створити підтримуюче середовище для підлітків та розвивати в них позитивні стратегії взаємодії з оточенням.

Всебічний підхід до профілактики агресивної поведінки включає в себе не лише усунення наслідків агресії, а й спрямований на формування позитивних рис особистості та створення умов для здорового фізичного та емоційного розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Астремська І. В. Теоретичні аспекти проблеми дослідження агресивної поведінки особистості. Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]. Сер.: Соціологія. 2013. Т. 225. Вип. 213. С. 111–115.
2. Баклицька О. П. Дослідження проблеми агресивності у підлітків вищих навчальних закладів фізкультурно-спортивного профілю. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2018. № 3(1). С. 12-17.
3. Балухтіна О.М., Довженко Д.В. Соціологічні виміри агресивної поведінки підлітків. *Тези доповідей науково-практичної конференції* / Редкол.: В.В. Наумик (відпов. ред.). Запоріжжя: НУ «Запорізька політехніка», 2020. С. 90-91.
4. Бегеза Л. Є. Особливості впливу взаємин у сім'ї на агресивність підлітків з адиктивною поведінкою. *Психологічний часопис*. 2019. Т. 5. Вип. 12. С. 207-219.
5. Буяк Б. Молодь, як особлива соціально-демографічна група в умовах становлення соціально-правової держави та громадянського суспільства. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2007. Вип. 36. С. 198-209.
6. Вольнова, Л. Гендерні відмінності вияву агресивної поведінки особистістю юнацького віку в умовах пандемії. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. *Серія 12: Психологічні науки*: зб. наук. праць. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2022. Вип. 17 (62). С. 5-14.
7. Волянська О. В. Проблема агресивної поведінки підлітків: фактори та механізми соціалізації. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2016. № 3. С. 117–134.

8. Гапон Н. П. Аналіз причин людської агресії. Психологічні теорії агресії. *Соціально психологія: [навч. посіб.]* / Н. П. Гапон ; М-во освіти і науки України; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2008. С. 162–170.
9. Горват О. Теоретичний аналіз проблеми агресивної поведінки у взаємних особистості. *Соціально-політичні студії*. Випуск 10, 2021. ДВНЗ «УжНУ». С. 20-23.
10. Гриб Ю. Психологічні особливості впливу самооцінки на агресивність у юнацькому віці. *Соціально-політичні студії*. Випуск 10, 2021. ДВНЗ «УжНУ». С. 23-25.
11. Гендерні дослідження: прикладні аспекти: монографія / В. Кравець, Т. Говорун, О. Кікінежді та ін.; за наук. ред. В. Кравця. Тернопіль: Навчальна книга Богдан, 2013. 448 с.
12. Демощук, М. На словах. Вербальна агресія як форма психологічного насильства. *Психолог*. 2020. № 6. С. 8-19.
13. Дроздов О. Ю. Фактори виникнення та розвитку агресивної поведінки. *Практична психологія та соціальна робота*. 2009. № 2. С. 58-71.
14. Казміренко Л. І. Проблема агресії як соціального феномену в юридико-психологічному дискурсі. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. *Серія юридична*. 2011. Вип. 4. С. 444–453.
15. Каретна О.О. Сучасні підходи до визначення поняття «молодь». Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (керівник авт. кол.), Л. І. Кормич (ред.), М. А. Польовий (відп. секр.) [та ін.] ; ОНЮА, Південноукр. центр гендер. проблем. Одеса, 2009. Вип. 37. С. 287-291.
16. Качмар О. Основні методи та прийоми попередження й контролю агресивної поведінки в соціумі. Вісник Львівського університету. *Серія філос.-політолог. студії*. 2017. Вип. 10. С. 40–46.
17. Качмар О. Стратегії подолання агресивності підлітків у сучасній вищій освіті. *Вища освіта України*. 2017. № 2. С. 52-57.
18. Коковіхіна, О. С. Агресивність у контексті гендерної ідентичності. *Інсайт: психологічні виміри суспільства: матер. міжнар. конф.* / ред. кол.: І. С.

- Попович, С. І. Бабатіна, І. Р. Крупник та ін. Херсон: ВД «Гельветика», 2019. Вип. 1(16). С. 135-137.
19. Котлова Л.О. Гендерні особливості конфліктних форм поведінки у підлітковому та юнацькому віці. *Педагогічна освіта: теорія і практика. Педагогіка. Психологія*: Зб. наук. пр. 2013. Вип. 19. С. 95-99
 20. Кравчук С. Л. Специфіка соціалізації агресії особистості та напрямки психологічної допомоги. *Практична психологія в системі вищої школи*: [монографія]. К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. С. 284– 302.
 21. Кріль Т. В. Вплив самооцінки особистості на формування позитивної «Яконцепції». *Сучасне українське студентство: проблеми та ціннісні орієнтації*: тези доп. XIII Всеукр. наук. конф. підлітків та молодих вчених, м. Хмельницький 26 березня 2020 р. Київ: Талком, 2020. С. 160-163.
 22. Кубриченко Т. В. Ідентичність особистості у гендерному вимірі. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2012. Вип. 2. С. 323–331.
 23. Лепіна Ю.П. Взаємозв'язок індивідуальних типологічних особливостей та агресивності особистості: кваліфікаційна робота магістра спеціальності 053 «Психологія»/наук. керівник Т.В. Скрипаченко. Запоріжжя: ЗНУ, 2020. 125 с.
 24. Максименко, С.Д., Кузікова, С. Б., Зливков, В. Л. Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя: збірник наукових праць / [за ред: Кузікової С. Б., Щербакової І. М.]. Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2016. 408 с.
 25. Малімон В. Ното Economicus: агресивність, нарцисизм, самотність. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2021. Вип. 36. С. 101-108.
 26. Матвеева О. А. Гендерні особливості агресивної поведінки у працівників слідчих підрозділів. *Юридична психологія*. 2016. № 2 (19). С. 139–146.
 27. Мойсеєва О. Є. Психологія агресії: вікові та генетичні виміри: навч-метод. посіб. К.: КММ, 2010. 128 с.

28. Пенькова, О.І. Психологічні аспекти саморегуляції особистості. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України.* № 9. 2016. С. 393-399.
29. Петечел О. Ю. Теоретичний аналіз проблеми агресії. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України.* 2017. Вип. 44. С. 88-102.
30. Поліщук О. М., Колтунович Т. А. Особливості емоційних проявів у вихователів з різними рівнями професійних деформацій. *Психологічний часопис: зб. наук. праць / за ред. С. Д. Максименка.* Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, 2019. № 2. Вип. 22. С. 99-119.
31. Психологія девіантної поведінки особистості: навч. посіб. / МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини ; уклад.: О. Д. Сафін, С. П. Байда. Умань: Візаві, 2021. 202 с.
32. Савіна Н.М. Петров О.І. Агресія у студентському середовищі. *Професійна освіта у світі.* 2018. Т. 8, № 2. С. 1912-1918.
33. Тимошенко В. І. Соціальні детермінанти агресії. *Держава і право.* 2012. Вип. 56. С. 15-19.
34. Товт В. В. Психологічні особливості агресивності в юнацькому віці. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія.* № (2), 2021. С. 28-32.
35. Томчук С.М., Томчук М.І. Психологія тривоги, страху та агресії особистості в освітньому процесі: [монографія]. Вінниця: КВНЗ «ВАНУ», 2018. 200 с.
36. Трофимчук В. В. Теоретичний аналіз феномену «агресивність особистості». *Проблеми сучасної психології.* 2018. Вип. 1. С. 184-188.
37. Шугай Т. Агресія й агресивність. Розмежовуємо поняття. *Соціальний педагог.* 2019. № 11. С. 4-13.
38. Шилин Д. С. Психологічні особливості самооцінки в юнацькому віці. *Інсайт: психологічні виміри суспільства: матер. міжнар. конф. / ред. кол.: І. С. Попович, С. І. Бабатіна, І. Р. Крупник та ін.* Херсон: ВД «Гельветика», 2019. Вип. 1(16). С. 302-304.

39. Angus D. J., Schutter D. J. L. G., Terburg D., van Honk J. and Harmon-Jones, E. A review of social neuroscience research on anger and aggression, in *Social Neuroscience: Biological Approaches to Social Psychology*, eds. E. Harmon-Jones and M. Inzlicht (New York, NY: Psychology Press), 2016. P. 223–246.
40. Copping L. Gender Differences in Violence and Aggression. *Perspectives on Gender Differences in Aggression*. 2017. URL: <https://research.tees.ac.uk/ws/files/4277193/621751.pdf> (дата звернення: 05.05.2023).
41. Eliot L. Brain Development and Physical Aggressionю. *Current Anthropology*. V. 62, 23. 2021. P. 66-78.
42. Harmer B, Lee S, Duong TVH, Saadabadi A. Factors Affecting Aggressiveness among Young Teenage Girls: A Structural Equation Modeling Approach. *Eur J Investig Health Psychol Educ*. 2021 №11(4). P. 1350-1361.
43. Kaj Björkqvist. Gender differences in aggression. *Current Opinion in Psychology*. Volume 19, February 2018. P. 39-42.
44. Lesley J. Rogers. Aggression in Women: Behavior, Brain and Hormones. *Front. Behav. Neurosci*. 2018. Sec. Behavioral Endocrinology. URL: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fnbeh.2018.00081/full> (дата звернення: 05.05.2023).
45. Nivette A. Sex differences in adolescent physical aggression. *Evidence from sixty-three low-and middle-income countries*. Volume 45, Issue1. 2019. P. 82-92.